

Ольга Каковкіна

МАТЕРІАЛИ ФОНДУ ЦК КПУ ЦДАГО УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКИХ/РАДЯНСЬКО-БОЛГАРСЬКИХ ВІДНОСИН ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-х – 1980-х рр.

Архівні джерела Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), відомого раніше як Центральний державний архів Жовтневої революції УРСР (далі – ЦДАЖР), активно впроваджуються у науковий обіг дослідниками вже тривалий час, зокрема з історії Болгарії новітньої доби, що засвідчують праці відомих вітчизняних болгаристів – П. Соханя, Г. Чернявського¹, які охарактеризували джерельні ресурси не тільки ЦДАЖР, а й Архіву Інституту історії партії при ЦК КПУ, обласних партійних архівів, засвідчивши, що “виявлені документи висвітлюють різні сторони болгарського революційного руху та інтернаціональної солідарності трудящих нашої країни з Болгарією в 20–30-ті роки”². Джерельний ресурс ЦДАГО у дослідженні радянсько-болгарських культурних зв'язків післявоєнного періоду розглянув О. Бойко, який охарактеризував фонд Всесоюзного Товариства культурних зв'язків з закордоном³ та його інформаційні можливості. У цілому матеріали діяльності партійних органів УРСР, наприклад, з Архіву Інституту історії партії при ЦК КПУ, використані у дослідженні побратимських відносин України та Болгарії у дисертаційній роботі І. Попової⁴. З новітніх розвідок відзначаємо публікації В. Дмитрука, присвячені баченню подій “Празької весни” з України та їх переломленню на українському політичному, суспільному,

¹ П.С. Сохань, Г.Й. Чернявський, *Документи ЦДАЖР УРСР про революційний рух у Болгарії та радянсько-болгарські зв'язки 20–30-х рр.*, УІЖ 1 (1969) 136–142; Г.Й. Чернявський, П.С. Сохань, *Документи з історії Болгарії і болгаро-радянської дружби в архівах України (в 20–30-х рр.): огляд джерел*, Українське слов'язознавство, вип. 12 (1975) 121–130; Г.Й. Чернявський, П.С. Сохань, *Документи з історії Болгарії і болгаро-радянської дружби в архівах України (продовження)*, Проблеми слов'язознавства, вип. 14 (1976) 103–116.

² Г.Й. Чернявський, П.С. Сохань, *Документи з історії Болгарії і болгаро-радянської дружби в архівах України (в 20–30-х рр.): огляд джерел*, с. 121.

³ Йдеться про фонд Українського товариства культурного зв'язку з закордоном, заснованого у 1926 р. як відділ Всесоюзного товариства, і яке у 1959 р. трансформувалось в Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами.

⁴ І.Г. Попова, *Партийное руководство развитием побратимских связей Украинской ССР и Народной Республики Болгария (1959–1971 гг.)*: автореф. ... канд. ист. наук, Х. 1984, 22 с.

інтелектуальному ґрунті, де автор використовує матеріали безпосередньо нами презентованого фонду ЦК КПУ⁵.

Дотепер залишається актуальною проблема впровадження нових джерел поряд з їх інтерпретацією, осмисленням у контексті значних напрацювань українських та зарубіжних вчених стосовно різних аспектів існування “соціалістичного табору”. У цьому вимірі місце України у міжнародних відносинах доби тоталітаризму є маловивченим, як і джерельні ресурси вітчизняних архівів – як регіональних, так і центральних, що зумовлене, певним чином, недооцінкою інформаційного потенціалу колишніх республіканських архівів порівняно з союзними центральними фондосховищами. Відзначимо, що досвід використання джерел українських партійних архівів відбився у тритомному виданні “Радянсько-болгарські відносини і зв’язки. Документи і матеріали”, де в одній зі збірок із документами за 1959–1969 рр. вміщені фрагменти звітів, інформацій про відносини регіонів-побратимів України та Болгарії з деяких обласних партійних зібрань⁶. Ці джерела, відредаговані та перевірені цензурою, презентують саме “парадну” частину відносин.

Предметом розгляду цієї статті стали матеріали загального відділу фонду ЦК КПУ, з яких тільки у роки незалежності було знято гриф секретності, та присвячених міжнародним зв’язкам Радянської України, зпоміж яких взаємини з Болгарією перебували на одному з чільних місць.

У джерелах відбилася діяльність практично усіх відділів ЦК КПУ, що відтворюють поточну міжнародну діяльність. Особливість цього джерельного комплексу – відсутність рівноцінної презентації як окремих періодів, так і проблем, епізодичність та фрагментарність у їх висвітленні, та, поряд з цим, наявні джерела “готові відповідати” на значне коло питань стосовно змісту та особливостей діалогу України і Болгарії у радянському полі міжнародної політики – від політичного рівня до культурних контактів. Домінування ідеологічної складової визначає характер документів, що розкривають лаштунки відносин, їх не публічний бік та їх реляльне наповнення, що перебували під патронатом ЦК КПРС та ЦК КПУ.

Зважаючи на значну кількість джерел різного походження та видів, їх інформаційний ресурс згруповано по певних проблемах, які є найбільш виразними у презентації радянсько-болгарських/українсько-болгарських

⁵ В. Дмитрук, “Празька весна” і Україна, З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ 1/2 (30/31) (2008) 7–36.

⁶ *Советско-болгарские отношения и связи. Документы и материалы: в 3 т.*, отв. ред. Л.Б. Валиев, Москва (Наука) 1987, т. 3, с. 1959–1969.

відносин другої половини 1940-х–1980-х рр. Внутрішнє наповнення джерел дозволяє визначити певні етапи у розвитку українсько-болгарських відносин вказаного періоду: початковим є час від середини 1940-х рр. до середини 1950-х рр., що характеризує розбудову відносин; найбільш насиченим є період з кінця 1950-х рр. до початку 1980-х рр., коли формується власне система відносин, безпосередньо на регіональному рівні; певне інформаційне збідніння інформації та однотипність документації спостерігається з середини 1980-х рр. Характеристика матеріалів у тривалому часовому розрізі розвитку радянсько-болгарських відносин дозволяє побачити динаміку цього процесу та простежити формування системи відносин, її особливості через стосунки московського центру та республіканських осередків, а також республіканських та обласних.

Початковий етап відносин представлений переважно документами діяльності Українського товариства культурних зв'язків з закордоном (далі – УТКЗЗ), зосередженого на налагодженні контактів з Болгарією та обслуговуванні делегацій, що презентує розбудову системи зв'язків на громадському рівні, контрольованому відповідними відділами ЦК КПУ. Особливий інтерес викликають звіти працівників товариства – перекладачів, референтів, які супроводжували гостей з Болгарії та опікувалися ними, про що інформували відповідні радянські партійні органи. Відзначимо відомості “З щоденника старшого референту УТКЗЗ Ушомірської М.М. про перебування у Києві болгарських письменників Л. Стоянова, М. Грубешлієвої, Крума Кулявкова і чеського письменника Яна Дрда”⁷, “Нотатки з щоденника референта УТКЗК Харлан П. Г. про перебування у м. Києві болгарського письменника Людмила Стоянова і його дружини Марії Грубешлієвої (Стоянової) з 10 по 14 грудня 1948 р.”⁸, де містяться особистісні характеристики відомих болгарських письменників, які вже неодноразово бували в СРСР, Україні, їх настроїв, поведінки, окремі висловлювання. Щільний контроль за гостями є прикметною рисою організації візитів іноземних делегацій, навіть з кола політичних союзників. Так, попри зауваження референта, що Л. Стоянов з дружиною поводитись “не як гості, а як свої люди”, прохання болгарських студентів, які навчалися у вишах Києва, зустрітись із Л. Стояновим “віч-на-віч, без свідків”, викликало занепокоєння з боку радянських організаторів візиту: “Були підстави остерігатися якихось не бажаних моментів від цієї зустрічі, оскільки студенти виявляли бажання діяти зовсім самостійно...”⁹.

⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5195, арк. 286–296.

⁸ *Ibid.*, арк. 297–299.

⁹ *Ibid.*, арк. 296.

Матеріали діяльності Товариства дозволяють розкрити вплив внутрішньополітичного становища в Україні, зокрема відомих репресивних заходів у культурній сфері, на розвиток відносин між країнами. Так, у листі до Управління пропаганди та агітації ЦК КПУ “Про накопичені в УТКЗЗ книги та журнали, закуплені у 1947 р. та які з політичних міркувань не можуть бути відправлені за кордон”, зазначено: “Частина забороненої літератури вільно продається в Україні. Частина реалізації не підлягає – твори Ю. Яновського, М. Рильського і мають бути «списані на макулатуру»”¹⁰.

На початку 1948 р. УТКЗЗ перебувало “фактично на консервації”¹¹, не маючи умов та кадрів для реалізації зростаючих масштабів діяльності. У цілому, протягом другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. відчувається невідповідність планів стосовно темпів розвитку радянсько-болгарських та українсько-болгарських відносин та можливостей їх реалізації на регіональному рівні. Разом з тим, частина республіканських функцій перетікає до центру у Москві, що засвідчує зміст та характер документів, відбувається оформлення механізму відносин з відділами, що координують міжнародні зв’язки окремих міністерств, які, у свою чергу, спрямовують документи до союзних відомств.

З середини 1950-х рр. значно зростає обсяг документообігу з міжнародних відносин за участі України. Політичний рівень відносин розкривають документи стосовно офіційних партійних та державних делегацій з Болгарії, зокрема за участі Т. Живкова¹², відвідування Болгарії українськими діячами та партійними делегаціями, спільної участі українських та болгарських делегацій у міжнародних комісіях соціалістичних та капіталістичних країн. Частина документів дозволяє розкрити місце УРСР та НРБ у міжнародній діяльності. Так, звіт про роботу делегації УРСР на VI сесії Європейського Економічного комітету у Женеві у травні 1949 р., де з 25 європейських країн та США, Болгарія мала дорадчий голос, містить цікаві зауваження стосовно відносин усередині кола союзників СРСР: на сесії “країни народної демократії активно підтримували усі пропозиції Радянського Союзу”, та ... “Виступ делегата Болгарії не завжди був вдалим і делегації Радянського Союзу доводилось поправляти його виступ”¹³.

Цікаво виглядає у джерелах буденність міжнародної діяльності – церемоніальні особливості з точки зору міжнародних норм та власне радянської специфіки – відвідувані об’єкти (де вироблялась група показових

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5488, арк. 47.

¹¹ *Ibid.*, арк. 403.

¹² *Ibid.*, оп. 24, спр. 5955, арк. 7–10.

¹³ *Ibid.*, оп. 23, спр. 5824, арк. 348.

підприємств та колгоспів), послідовність та зміст тостів за обідами та вечерями, репертуар театральних вистав та кінопоказів. Зауважимо, що регламентація візитів з точки зору часу, відвідуваних об'єктів, у цілому не є суто радянським сюжетом, оскільки зарубіжні делегації, тим паче офіційні, мали відповідні узгоджені програми перебування. Радянська специфіка полягала у формуванні такої програми, щоб іноземні гості не мали практично вільного часу, і не були залишені без нагляду та постійно перебували під ідеологічним впливом пропаганди.

Зовнішньополітична частина фонду представлена також у документах, пов'язаних з діяльністю болгарських консульств в Україні, нагадаємо, що їх було 2 – в Одесі та Києві (у 1971 р. Генеральне консульство було перенесене з Одеси до Києва). Ці документи розкривають функції як українського Міністерства зовнішніх справ, так і болгарських дипломатичних представництв, які не обмежувались вирішенням повсякденних питань болгарських громадян чи парадними заходами. З перших років проголошення НРБ, частими гостями в Україні були представники посольства Болгарії у СРСР, зокрема С. Колев, болгарський політемігрант, який тривалий час перебував у СРСР, був добре знайомий з Д. Мануїльським, і діяльність якого свідчить про значну роль болгарських емігрантів у розбудові дипломатичних відносин, безпосередньо України та Болгарії¹⁴.

Діяльність Генерального консульства в Одесі потрапила у поле зору української влади у зв'язку з подіями кінця 1960-х рр., коли практично вперше у джерелах зустрілася проблема “не зовсім дружніх” радянсько-болгарських відносин, що продемонстрували зокрема висловлювання болгарських моряків стосовно відносин із СРСР та його політики, політики болгарської влади¹⁵.

Окрема група джерел – бесіди працівників Міністерства зовнішніх справ України з Генеральними консулами Болгарії – К. Євтімовим, Х. Мінковим та І. Радоновим, а також окремими представниками дипломатичного корпусу Болгарії в Україні, локалізовані кінцем 1960-х – 1970-ми рр.¹⁶ Ці записи є змістовним джерелом не тільки стосовно відносин УРСР/СРСР з Болгарією, а й місцем Болгарії у відносинах з іншими країнами Східного блоку. Саме болгарські консули мали статус особливо довірливих осіб, періодично інформували колег з українського МЗС про відносини у колі консулів з соціалістичних країн, їх настрої та висловлювання.

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 5823, арк. 3–10.

¹⁵ *Ibid.*, оп. 25, спр. 112, арк. 33–35.

¹⁶ *Ibid.*, спр. 108; спр. 1968; спр. 1431; спр. 1583; спр. 2890.

Початком появи “туристичного питання” у сенсі значної уваги до іноземного туризму у матеріалах, можливо назвати кінець 1960-х рр., що було зумовлено чехословацькими подіями та загостренням становища у світі внаслідок арабо-ізраїльського протистояння, війни у В’єтнамі, радянсько-китайськими суперечностями. Події у Чехословаччині, насамперед, підвищили інтерес до туризму, у цілому до подорожей, візитів іноземців з боку радянського керівництва, про що свідчить постійне інформування з України ЦК КПРС про кількість іноземних туристів протягом 1968–1969 рр., безпосередньо з соціалістичних та капіталістичних країн¹⁷, дані про українців, які виїжджали закордон. Документи містять не тільки статистику про “туристообіг”, а і питання ставлення туристів, зокрема з Болгарії, до певних подій, про що повідомляли у своїх звітах керівники груп, екскурсоводи, перекладачі. Так, наприклад, в інформації до ЦК КПУ з Управління з іноземного туризму за 1979 р. “Про висловлювання туристів з соціалістичних країн з приводу агресії Китаю у В’єтнамі”¹⁸, йшлося про те, що висловлювання багатьох румунських та югославських туристів свідчать про їх слабку чи неправильну інформованість про становище справ Південно-Східної Азії...”, при цьому болгарські туристи демонстрували високу та правильну інформованість щодо подій, з точки зору радянських “контролерів”. Керівник туристичної групи з НРБ Стоянов відзначав, що “... У той час, коли навіть капіталістичні країни виступають на захист В’єтнаму, СФРЮ демонстративно підтримує Китай. Югославія – це агент капіталізму у соціалістичній співдружності...”. Інший болгарський турист зазначив, що “югославські засоби масової інформації не дають об’єктивної картини подій у В’єтнамі і разом з тим пишуть наклепи на СРСР...”¹⁹. Зазначимо, що болгари традиційно демонстрували доброзичливість та щирість, на відміну від поляків, чехословаків, румунів, які дозволяли висловлювати невдоволення чи критикувати бачене у СРСР²⁰.

Та і дружні болгарські туристи наприкінці 1960-х рр. потрапили “під роздачу” за порушення болгарськими пасажирськими суднами з туристами, що прибували до Одеси та Ізмаїла, усіх митних правил, перебуваючи без попереджень і узгоджень, за контрабанду моряків та туристів, вільне пересування громадян Болгарії містами України без огляду на терміни та обмеження²¹.

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 247, арк. 68–105; спр. 250, арк. 3–45.

¹⁸ *Ibid.*, спр. 1970, арк. 78–80.

¹⁹ *Ibid.*, спр. 1970, арк. 80.

²⁰ *Ibid.*, спр. 265, арк. 17–20, 79; спр. 1424, арк. 8.

²¹ *Ibid.*, спр. 260, арк. 2–10.

Поряд з тим, зростала необхідність зміцнювати та розвивати матеріальний ресурс туризму, зважаючи на дорікання іноземців в обслуговуванні. Саме сфера обслуговування та відпочинку найчастіше викликала схвалення у звітах українських делегацій до Болгарії²².

З початку 1960-х рр., з часу формування побратимських відносин у межах “соцтабору” як однієї з форм реалізації концепції дружби народів на регіональному рівні, питома частина документів присвячена саме цим відносинам. Вони виразно представлені як в офіційних звітах про розвиток зв’язків між українськими та болгарськими регіонами, так і в інформаціях, звітах не публічного рівня, де, хай і в обмеженому вигляді, присутнє власне ставлення чи враження щодо певних подій чи явищ, що характеризують зміст “дружби по-радянськи”.

Про зміст, інтенсивність міжрегіональних зв’язків та місце у них Болгарії можна свідчити на підставі інформації про кількість суб’єктів цих зв’язків за участю України. В “Інформації” ЦК КПУ “Про дружні зв’язки обкомів та міськкомів Компартії України з партійними комітетами соціалістичних країн у 1974–1975 рр.” йдеться про відносини 23 областей, 6 міст України з 10 округами НРБ, 6 областями Угорщини, 2 округами та 1 містом Німецької Демократичної Республіки, 9 воєводствами Польщі, 6 повітами і 2 містами Румунії, 2 областями, 2 містами і 23 районами Чехословаччини та 3 містами Югославії²³. На певному етапі відносин між побратимськими регіонами, розвитку різних напрямів співпраці, виникали питання з боку вищого партійного керівництва про ефективність зв’язків, які іноді ставали черговим “заліком” у підтримці “братерської дружби”. Прагнення задовольнити вимоги центру демонструвати високі показники у відносинах призводило до формалізації звітів, вихолощення інформації, яка протягом кількох років практично не змінювалася за сутністю, презентувала певну інерцію процесу. За географією охоплених зв’язками регіонів, українсько-болгарські переважали з-поміж інших.

Що нового у діяльності болгарських колег-комуністів відзначали у звітах партійці з Радянської України? Так, у звіті першого секретаря Кіровоградського обкому партії про поїздку делегації до побратимського Толбухінського округу²⁴ у 1979 р. увагу привернув “диференційований підхід в агітації”, коли вивчалась громадська думка: “... на фабриці «Жаккард» була створена при партійному комітеті комісія з вивчення та

²² ЦДАГО України, ф. 1, спр. 1286, арк. 15–25.

²³ *Ibid.*, спр. 1274, арк. 9–13.

²⁴ У 1990 р. м. Толбухін повернули попередню назву – Добрич.

формування громадської думки... Кожен член комісії веде щоденник питань, думок та пропозицій робітничих низових колективів... Практично в усіх партійних організаціях є товариші, які відповідають за збирання питань та передання об'єктивної інформації про них (без «шліфування» в окружні комітети партії...». Ці дані узагальнюються та видаються окремими брошурами. Серед недоліків агітаційної роботи болгарських колег – відсутність «чіткої системи і послідовної відповідної спеціалізації агітаторів, інститут політінформації ще не склався...політична агітація у деяких місцях одноманітна, має неохайний вигляд...»²⁵. Безперечно, у сенсі організації процесу агітації та рівня політроботи, радянські комуністи були лідерами, і їх пильний погляд одразу вихопив недоліки.

Звіти суто партійних за складом делегацій та делегацій певної області, куди, як правило, включалися лідери робітничих, колгоспних колективів, відрізняються більшою інформативністю порівняно з першими, де, поряд з переліком різних відвідуваних об'єктів та місць, міститься інформація про враження, критичне висвітлення певних аспектів болгарського життя, партійної діяльності. Зрозуміло, формат таких звітів також вимагає відповідного розуміння особливостей радянського та партійного «документотворення», яке мало об'єднати прагнення догодити вищим інстанціям, не вийти за межі традиційного бачення тієї ж радянсько-болгарської дружби та засвідчити доцільність відрядження.

Варто виокремити особистісну складову матеріалів, представлену інформацією про характеристику окремих осіб, наприклад, вказаних болгарських дипломатів, діячів культури, про склад делегацій, груп, які відвідували Україну чи Болгарію. Також містяться виїзні документи окремих осіб, які формували «обличчя» України на міжнародному рівні, серед яких, наприклад, Генеральний секретар Міністерства зовнішніх справ України з 1974 р. Віктор Гаврилович Батюк, росіянин, що завершив свого часу Московський державний інститут міжнародних відносин, був знавцем англійської мови та бенгалі й отримав призначення в Україну спочатку на посаду третього секретаря відділу міжнародних організацій²⁶. Дослідження документів надає можливість визначити провідні особи українського МЗС, відділів ЦК КПУ, які координували зв'язки із Болгарією та іншими країнами Східного блоку.

Економічний блок відносин представлений найскромніше, що можливо пояснити тим, що від початку він щільно координувався з Москви.

²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 1965, арк. 31–35.

²⁶ *Ibid.*, спр. 1286, арк. 36–38.

Наприклад, опрацювання фонду Міністерства чорної металургії УРСР, який зберігається в Державному архіві Дніпропетровської області, засвідчує той факт, що окремі відомства (міністерства, раднаргоспи) координували розвиток відповідних галузей співпраці між країнами безпосередньо через центральні союзні організації та відділи ЦК КПРС, зважаючи на пріоритетність економічної співпраці, її політичне та фінансове значення.

До розгляду ЦК КПУ іноді потрапляли питання “проблемного змісту”, що слугували причиною появи документа: невиконання угод, недоставки обладнання чи певної продукції, аморальна поведінка відряджуваних до НРБ працівників. Однією з проблем була ефективність співпраці. Так, “Доповідна записка про ефективність закордонних відряджень у галузі науково-технічної співпраці по лінії Міністерства сільського господарства” з Комісії по виїздах закордон при ЦК КПУ містить характеристику болгарського напрямку реалізації відносин протягом 1971–1976 рр., де відзначено, що за пропозицією групи фахівців, які виїздили до Болгарії для вивчення досвіду інтенсивного садівництва, в Україні було посаджено 9 тис. га садів, а врожайність дозволила визначити економічний ефект біля 50 млн. рублів на рік²⁷. Та це швидше було винятком. Зауваження, які стосувались усіх інших відряджень, – необґрунтовані плани відряджень, без чітко визначених питань, не узгоджених з підприємствами, до яких виїжджають, відсутність співбесід з відряджуваними та у цілому контролю за результатами відряджень. За 6 років Колегія Міністерства сільського господарства розглянула тільки 3 поїздки з 89 на предмет ефективності, і лише по 5 відрядженнях були розроблені заходи з використання результатів²⁸. Часто відряджувани не відповідали за своїм фахом меті відрядження, негативно на результатах відряджень позначалось незнання іноземних мов, оскільки більшість фахівців ними не володіли, та, що важливо, “...не завжди враховуються політичні та моральні якості”²⁹.

Фрагментарну інформацію джерела містять стосовно наукових та освітянських відносин, зокрема перебування болгарських студентів у вишах України³⁰.

Відзначимо мову написання документів: при домінуванні російської, українською мовою складені окремі документи за увесь час розвитку відносин (наприклад, за 1946 р. “Лист із УТКЗ до ЦК КП(б)У”

²⁷ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 1435, арк. 65.

²⁸ *Ibid.*, арк. 66–67.

²⁹ *Ibid.*, арк. 68.

³⁰ *Ibid.*, спр. 5824, арк. 286–287; оп. 25, спр. 1586, 1774.

стосовно листа з подякою з Міністерства інформації та мистецтва Болгарії, за 1968 р. “Інформація про реагування іноземних туристів у зв’язку з військовим парадом і демонстрацією трудящих м. Києва з нагоди 52-річчя Великої Жовтневої Соціалістичної революції”³¹, за 1976 р. (“Інформація Тернопільського обкому КПУ до ЦК КПУ від 4.11.1976 про перебування в області групи партійних працівників Слівенського окружного комітету БКП НРБ”³², за 1977 р. “Запис бесіди з Генеральним консулом НРБ у Києві т. І. Радоновим”³³ тощо.

Отже, огляд документів загального відділу фонду ЦК КПУ ЦДАГО України засвідчує перспективу та необхідність подальшого вивчення значного комплексу матеріалів не тільки цього фонду, а й партійних обласних фондів, сховищ галузевих міністерств, окремих відомств, що здатні розкрити та поставити багато питань з історії тоталітарної України та її місця у міжнародних відносинах, зокрема у доволі інтенсивних та насичених радянсько-болгарських/українсько-болгарських взаєминах.

³¹ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 265, арк. 78.

³² *Ibid.*, спр. 1430, арк. 59–61.

³³ *Ibid.*, спр. 1583, арк. 111–112.